

Olgierd Górecki

Wprowadzenie. Stan badań nad kategorią wolności w literaturze przedmiotu

*Gdy widzisz ptaka w locie jak wolny jest,
jak płynie sobie, aż po nieba kres,
wiedz – niebo bywa pełne wichrów i burz,
a z lotu ptaka już nie widać róż.*

*Bo wolność – to nie cel, lecz szansa, by
spełnić najpiękniejsze sny, marzenia,
wolność – to ta najjaśniejsza z gwiazd,
promyk słońca w gęsty las, nadzieja.*

Marek Grechuta, *Wolność*¹

9

Problematyka wolności stanowiła niezmienny obiekt ludzkiego zainteresowania od najwcześniejszych czasów. Była między innymi źródłem inspiracji artystów, przedmiotem eksplanacji ludzkiego zachowania dla filozofów, jak i obiektem nauki zwanej eleuterologią. Wydaje się wręcz niemożliwe, aby opisać wszelkie ewentualne próby jej zdefiniowania oraz konteksty, z którymi się konotuje. Stąd też wśród publikacji poświęconych problematyce wolności można odnaleźć liczne opracowania z zakresu odmiennych dziedzin naukowych zarówno humanistycznych, jak i społecznych. Dziwi jednak fakt, że brak jest w polskiej literaturze przedmiotu opracowania, które aspirowałoby do jak najbardziej komplementarnego przedstawienia ewolucji i znaczenia pojęcia wolności, którym operowali przedstawiciele naszego zachodniego kręgu cywilizacyjnego, od czasów starożytnych aż po dzień dzisiejszy. Celem niniejszej publikacji jest uzupełnienie tejże luki. Trzytomowa antologia, którą trzymasz, Czytelniku, w swych dłoniach, składa się z 62 artykułów poświęconych analizie kategorii wolności człowieka w myśli politycznej, filozoficznej i społecznej. Do napisania zamieszczonych w niej tekstów zostali zaproszeni najwybit-

¹ Utwór pochodzi z płyty: M. Grechuta, *Dziesięć ważnych słów*, Kraków 1994.

niejsi przedstawiciele polskiej nauki specjalizujący się w zakresie omawianej problematyki. Układ rozdziałów ma charakter chronologiczny w stosunku do prezentowanego zagadnienia. Tom 1 składa się z 17 rozdziałów, a wprowadzenie do książki zawiera skrupulatną analizę aktualnego stanu badań nad ideą wolności w polskiej nauce przedmiotu oraz w wybranych najważniejszych publikacjach anglojęzycznych. Treść następnych artykułów zawartych w tomie prezentuje się następująco: jako pierwsze zostały zamieszczone teksty dotyczące myśli starożytnej, poświęcone koncepcjom antycznych Greków i Rzymian (m.in.: Platona, Arystotelesa, stoików, Cyceirona, św. Augustyna). Następne obejmują analizę założeń chrześcijańskich filozofów średniowiecza (św. Tomasza, Williama z Ockham), zaś kolejne prezentują najwybitniejsze teorie epoki renesansu (Machiavellego, utopii renesansowej, reformacji, szkoły z Salamanki). Warto podkreślić, że w monografii znajdują się także teksty poświęcone polskiej myśli politycznej. Renesansowa myśl polityczna, przynosząca odrodzenie antycznej tradycji, znalazła swój wyraz w traktatach z zakresu polskiego dyskursu republikańskiego XVI w., jak i w jej rozwiniętej formie – w postaci myśli Andrzeja Maksymiliana Fredry. Ponadto w pierwszym tomie znajdują się także interpretacje założeń Tomasza Hobbesa, Algernona Sidneya oraz Johna Locke’a. Ostatni artykuł, stanowiący studium myśli Monteskiusza, zawiera także przegląd stanowisk z zakresu teorii podziału władzy, a w szczególności trójpodziału władzy z perspektywy konstytucjonalizmu.

Tom 2 składa się z 22 rozdziałów z zakresu analizy myśli epoki Oświecenia do końca wieku XIX. Jako pierwsze zostały zamieszczone artykuły dotyczące koncepcji Thomasa Gordona i Johna Trencharda (*Cato's Letters*), Dawida Hume’a, Jana Jakuba Rousseau oraz Adama Smitha. Następne teksty obejmują interpretację różnorodnych aspektów wolności w założeniach „Ojców Konstytucji” USA, zaś kolejne prezentują poglądy twórców konserwatyzmu: Edmunda Burke’a oraz Josepha de Maistre’a. Obszernej analizie poddano również filozofię niemiecką Immanuela Kanta, George’a Wilhelma Hegla, jak i najwybitniejszych przedstawicieli romantyzmu. Grupując pozostałe zawarte w tomie artykuły według ich przynależności do klasycznych nurtów politycznej refleksji, można wymienić opracowania szeroko postrzeganej myśli: liberalizmu (Benjamin Constant, Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill, Herbert Spencer, Lord Acton), socjalizmu (socjalizm utopijny, Karol Marks i Fryderyk Engels), konserwatyzmu (Juan Donoso Cortés) i anarchizmu (Lysander Spooner, Max Stirner, Piotr Kropotkin, Michaił Bakunin). Na podkreślenie zasługuje, że w monografii znajduje się także tekst poświęcony ewolucji koncepcji wolności w polskiej myśli politycznej na przełomie XVIII i XIX w.

Natomiast tom 3 składa się z 23 rozdziałów, obejmujących zakres analizy myśli politycznej od końca XIX w. do współczesności. Jako pierwsze zostały zamieszczone teksty dotyczące koncepcji Fryderyka Nietzschego, Włodzimierza Lenina oraz Lwa Trockiego. Następne opracowania obejmują interpretację różnorodnych aspektów wolności w założeniach hiszpańskiej myśli tradycjonalistycznej (karlistowskiej) i niemieckich konserwatystów rewolucyjnych oraz pojmowania wolności w doktrynie narodowego socjalizmu. Grupując pozostałe artykuły zawarte w tomie według ich przynależności do ideologii i nurtów politycznej refleksji, można wymienić opracowania szeroko postrzeganej myśli: liberalizmu (Ludwig von Mises, Friedrich August von Hayek, Milton Friedman, Isaiah Berlin, James M. Buchanan, John Rawls i Ronald Dworkin), socjalizmu (historia i idee Praskiej Wiosny, ruch Nowej Lewicy), katolickiej nauki społecznej (Jan Paweł II), libertarianizmu (Robert Nozick), republikanizmu (Quentin Skinner), jak i feminizmu oraz komunitarianizmu. W książce znajduje się także przekrojowy tekst będący studium znaczenia pojęcia wolności we współczesnej demokracji. Na zakończenie opublikowano dwa artykuły dotyczące zagadnienia metodologii i typologii kategorii wolności.

Każdy z zawartych w antologii artykułów poświęcony jest analizie konkretnej myśli filozoficznej lub doktryny polityczno-prawnej i stanowi samodzielną merytoryczną całość, stąd też w niniejszym wstępie nie będę próbował dokonywać podsumowującej oceny ani próby zdefiniowania, czym jest wolność. Odpowiedź na to pytanie znajduje się bowiem we wszystkich opublikowanych tekstach i za każdym razem przybiera odmienną i wyjątkową formę. Chcąc uczynić jednak zadość pewnym ogólnym i wprowadzającym uwagom, przedstawię aktualny stan badań nad ideą wolności w polskiej nauce przedmiotu oraz w wybranych najważniejszych publikacjach anglojęzycznych.

W polskiej literaturze naukowej istnieją liczne pozycje, do których rzetelny badacz pojęcia wolności powinien się odnieść. Przedstawię zatem poniżej stan polskiej nauki nad kategorią wolności, zaznaczając, że odnoszę się jedynie do pozycji książkowych mających charakter monograficzny – pomijam więc wszelkie artykuły, słowniki i prace o charakterze dydaktycznym. Chronologicznie pierwszą z nich jest książka pod redakcją Mariana Drużkowskiego i Krystyny Sokół zatytułowana *Antynomie wolności*, zawierająca aż 31 esejów poświęconych przedstawicielom filozofii od Platona po Karola Marksa². Została wydana w 1966 r., czyli w okresie, który z całą pewnością nie pozwalał na uprawianie obiektyw-

² M. Drużkowski, K. Sokół (red.), *Antynomie wolności*, Warszawa 1966.

nej nauki humanistycznej i społecznej, a mimo to do dziś stanowi skarbnicę wiedzy, pod warunkiem umiejętnego z niej korzystania. Dla oceny okresu PRL-u znamienny jest fakt, że artykuł Isaiaha Berlina *Dwie koncepcje wolności*, jeden z najbardziej wpływowych tekstów z zakresu dwudziestowiecznej filozofii politycznej, wygłoszony pierwotnie jako wykład na Uniwersytecie Oxfordzkim w 1958 r. i opublikowany w zbiorze *Four Essays on Liberty* w 1969 r., został przetłumaczony i wydany w Polsce dopiero w roku 1991 (sic!)³. Następną naukową publikacją poświęconą pojęciu wolności jest praca Hanny Rosnerowej nosząca tytuł *Dylematy pojęcia wolności. Próba wprowadzenia analitycznego*, która ukazała się w 1993 r. i była poświęcona związkom wolności z logiką i etyką⁴. Dwa lata później opublikowano obszerną pracę pt. *Studia nad ideą wolności* pod redakcją Zdzisława J. Czarneckiego⁵. Jej autorzy – ówczesnie związani głównie z Zakładem Historii Nowożytnej Wydziału Filozofii i Socjologii UMCS – przede wszystkim zawarli w przywołanej monografii wyniki prowadzonych badań historycznych nad wybranymi nowożytnymi ujęciami pojęcia wolności zarówno w myśli religijnej, jak i politycznej. Natomiast w roku 1997 ukazała się książka pod redakcją Marii Reut zatytułowana *Wobec wolności*, w której zostały zawarte analizy i interpretacje wybranych kontekstów pojęcia wolności występujących w różnorodnych dziedzinach naukowych, takich jak filozofia, socjologia, psychologia oraz pedagogika⁶.

Ważnym wydarzeniem naukowym dla badań nad kategorią wolności był zorganizowany przez Katolicki Uniwersytet Lubelski V Światowy Kongres Filozofii Chrześcijańskiej „Wolność we współczesnej kulturze”, który odbył się w dniach 20–26 sierpnia 1996 r. w Lublinie. O skali konferencji najlepiej świadczy fakt, że wzięło w niej udział ponad 300 osób z trzydziestu krajów świata, a sam papież Jan Paweł II skierował do jej uczestników swoje specjalne przesłanie. Liczne wygłoszone referaty zostały przetłumaczone na język polski i opublikowane w roku 2017 w wyjątkowo obszernym tomie pokonferencyjnym noszącym tytuł *Wolność we współczesnej kulturze*⁷. Książka składa się z 61 artykułów naukowych podzielonych na referaty wygłoszone plenarnie i w sekcjach tematycznych

³ I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford 1969; *idem*, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, oprac. J. Jedlicki, tłum. H. Bartoszewicz, Warszawa 1991; tenże, *Cztery eseje o wolności*, tłum. H. Bartoszewicz i in., Warszawa 1994.

⁴ H. Rosnerowa, *Dylematy pojęcia wolności. Próba wprowadzenia analitycznego*, Warszawa 1993.

⁵ Z.J. Czarnecki (red.), *Studia nad ideą wolności*, Lublin 1995.

⁶ M. Reut (red.), *Wobec wolności*, Wrocław 1997.

⁷ Z.J. Zdybicka i in. (red.), *Wolność we współczesnej kulturze*, Lublin 1997.

dotyczących relacji wolności z: moralnością i prawem, społeczeństwem i polityką, nauką, kulturą i wychowaniem oraz religią. Ze względu na charakter kongresu refleksja chrześcijańska stanowi dominującą perspektywę naukową zawartych w tomie tekstów. Omawiana praca ma charakter materiałów pokonferencyjnych, dlatego została wzbogacona o liczne wystąpienia powitalne m.in. hierarchów Kościoła rzymskokatolickiego oraz przedstawicieli władz publicznych i akademickich.

Dla badań dotyczących pojęcia wolności fundamentalne znaczenie odgrywa myśl polityczna Berlina, której poświęcona została monografia Beaty Polanowskiej-Sygulskiej pt. *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, wydana w 1998 r.⁸ Natomiast w roku 2000 ukazała się rozprawa Marka Palucha zatytułowana *Spór o rozumienie wolności*, która porusza zagadnienie wartości i godności ludzkiego istnienia, odnosząc się do różnorodności pojęcia wolności, zwłaszcza w interpretacji Berlina⁹. Jeszcze jedną ważną pozycją naukową, którą należy przywołać, jest kolejna książka pod redakcją Marii Reut, nosząca tytuł *Dylematy wolności*. Zawarte w niej artykuły zaliczyć można przedmiotowo do zakresu filozofii hermeneutycznej. Oscylują one wokół zagadnienia podmiotowości człowieka w wybranych nowożytnych koncepcjach filozoficznych¹⁰. Rok później, tj. w 2002 r., ukazała się niewielka praca zbiorowa pt. *Człowiek, jego wolność i prawa a polityka*, zredagowana przez Adama Hrebendę i Wojciecha Kautego¹¹. Wspólnym mianownikiem opublikowanych tekstów jest perspektywa opisująca relacje zachodzące pomiędzy jednostką i jej prawem do wolności a państwem i władzą. Natomiast problematyce oddziaływania osiemnastowiecznej myśli europejskiej na koncepcje wolności została poświęcona książka z 2003 r. pod redakcją Anny Grześkowiak-Krwawicz oraz Izabelli Zatorskiej, nosząca tytuł *Freedom: Heritage of the Past or an Idea of Enlightenment?*¹². Warto również przywołać obszerną monografię Jolanty Zdybel *Między wolnością a powinnością. Filozofia polityczna Isaiaha Berlina i Alasdaira MacIntyre'a*, która wprawdzie nie jest w całości poświęcona pojęciu wolności, ale zajmuje ono pokaźną część prowadzonej w niej analizy filozoficzno-porównawczej¹³.

⁸ B. Polanowska-Sygulska, *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998.

⁹ M. Paluch, *Spór o rozumienie wolności*, Rzym 2000.

¹⁰ M. Reut (red.), *Dylematy wolności*, Wrocław 2001.

¹¹ A. Hrebenda, W. Kaute (red.), *Człowiek, jego wolność i prawa a polityka*, Katowice 2002.

¹² A. Grześkowiak-Krwawicz, I. Zatorska (red.), *Freedom: Heritage of the Past or an Idea of Enlightenment?*, Kraków 2003.

¹³ J. Zdybel, *Między wolnością a powinnością. Filozofia polityczna Isaiaha Berlina i Alasdaira MacIntyre'a*, Lublin 2005.

Z punktu widzenia rozwoju nauki przedmiotu rok 2007 można określić mianem roku wolności, gdyż ukazało się w nim aż sześć pozycji poświęconych temu zagadnieniu. Pierwszą z nich jest książka Ryszarda Legutki zatytułowana *Traktat o wolności*, mająca charakter rozbudowanego i wielopłaszczyznowego eseju¹⁴. Drugą pozycją jest obszerna monografia Jana Kłosa pt. *Wolność, indywidualizm, postęp. Liberalizm konserwatywny wobec nowoczesności*, w której autor w jednym z rozdziałów analizuje znaczenie pojęcia wolności od starożytności po nowożytność¹⁵. Kolejną publikacją jest praca zbiorowa opublikowana pod redakcją Piotra Orlika, nosząca tytuł *Wolność – szkice i studia*¹⁶. Warto zaznaczyć, że o wyjątkowości przywołanej pozycji świadczy to, że każdy przedstawiony w niej artykuł został poddany pod dyskusję, w której brali udział wszyscy współautorzy książki. Dzięki temu czytelnik nie tylko może zapoznać się z treścią naukowych artykułów, lecz także ma możliwość skonfrontować się z ich odbiorem. Na szczególną uwagę zasługuje także monografia zatytułowana *Wolność i jej granice. Polskie dylematy*, wydana pod redakcją Jacka Kloczkowskiego, która poświęcona została wyłącznie prezentacji badań skoncentrowanych na polskiej myśli społeczno-politycznej¹⁷. Zgadząc się z Kloczkowskim, należy podkreślić, że idea wolności odgrywa w polskiej tradycji intelektualnej wyjątkowo znaczącą rolę. Z kolei książka pod redakcją Marka Szulakiewicza i Zbigniewa Karpusa pt. *Wolność w epoce poszukiwań* jest drugim pod względem objętości opracowaniem polskojęzycznym poświęconym omawianej problematyce¹⁸. Składa się ona z 36 merytorycznych rozdziałów podzielonych tematycznie na trzy części związane z ujęciem wolności przez pryzmat filozoficzny, religijny i polityczny. Ostatnią z pozycji wydanych w 2007 r. jest monografia Nicolasa Grimaldiego, przetłumaczona na język polski i wydana pod tytułem *Dylematy wolności*¹⁹. Francuski filozof ukazał w niej różnorodność statusu, sensu i doświadczania wolności.

Rok 2008 również obfitował w publikacje poświęcone problematyce wolności. Ukazały się wówczas cztery pozycje dotyczące tego zagadnienia. Zbigniew Rau opublikował monografię zatytułowaną *Zapomniana wolność. W poszukiwaniu historycznych podstaw liberalizmu*. Autor argumentował w niej m.in., że historyczną podstawę klasycznej doktryny libera-

¹⁴ R. Legutko, *Traktat o wolności*, Gdańsk 2007.

¹⁵ J. Kłos, *Wolność, indywidualizm, postęp. Liberalizm konserwatywny wobec nowoczesności*, Lublin 2007.

¹⁶ P. Orlik, *Wolność. Szkice i studia*, Poznań 2007.

¹⁷ J. Kloczkowski (red.), *Wolność i jej granice. Polskie dylematy*, Kraków 2007.

¹⁸ M. Szulakiewicz, Z. Karpus (red.), *Wolność w epoce poszukiwań*, Toruń 2007.

¹⁹ N. Grimaldi, *Dylematy wolności*, tłum. A. Graboń, Kraków 2007.

lizmu stanowi triada wolności, na którą składa się wolność wewnętrzna, wolność autonomicznego działania oraz wolność w społeczeństwie obywatelskim²⁰. Drugą książką jest praca Mieczysława Alberta Krąpca pt. *Ludzka wolność i jej granice*²¹. Zawarta w niej filozoficzna analiza wolności człowieka opata jest na rozumowaniu, że podstawą wolności jest decyzyjny akt działania, który umieszczony w różnorodnych kontekstach ludzkiego życia – takich jak religijny, naukowy, moralny, prawny czy polityczny – ukazuje odmienne przejawy celowego działania człowieka. W roku 2008 ukazała się także praca zbiorowa pod redakcją Marii Jankowskiej i Marii Ryś nosząca tytuł *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*²². Składają się na nią wystąpienia wygłoszone na zorganizowanym przez Towarzystwo Uniwersyteckie Fides et Ratio symposium, które odbyło się 15 marca 2008 r. na Uniwersytecie Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W przekonaniu organizatorów tejże konferencji współczesny człowiek, zafascynowany wolnością oderwaną od prawdy i autorytetów moralnych, ulega rzeczywistemu zniewoleniu. Stąd też tak ważną rolę odgrywa właściwe wychowanie młodych ludzi, które pozwoli im cieszyć się w dorosłym życiu wolnością autentyczną. Ostatnią książką opublikowaną w 2008 r. jest *Wolność i władza w życiu publicznym*, zredagowana przez Władysława Zuziaka i Joannę Mysonę Byrską²³. Zawarte w tomie artykuły dotyczą istniejącej dynamiki i złożoności relacji zachodzących pomiędzy różnymi formami władzy a wolnością człowieka i możliwością jej urzeczywistnienia na płaszczyźnie życia publicznego. Teksty zostały pogrupowane w cztery bloki tematyczne poświęcone: wolności politycznej, władzy i wolności w życiu publicznym i prywatnym, dojrzewaniu do wolności w sferze ekonomicznej i społecznej oraz wolności w kulturze i władzy w mediach.

Wśród prac naukowych poświęconych problematyce wolności doniosłe miejsce zajmuje książka napisana przez Iwonę Barwicką-Tylek, zatytułowana *Portrety wolności. Studium z historii idei i postmodernizmu „stosowanego”*²⁴. Autorka nie tylko przeanalizowała różnice pomiędzy modernistycznymi a postmodernistycznymi modelami wolności, ale przedstawiła także koncepcje wolności występujące w doktrynach Tomasa Hobbesa, Jana Jakuba Rousseau, Jean-Paula Sartre’a, stoików, Alexisa

²⁰ Z. Rau, *Zapomniana wolność. W poszukiwaniu historycznych podstaw liberalizmu*, Warszawa 2008.

²¹ M.A. Krąpiec, *Ludzka wolność i jej granice*, Lublin 2008.

²² M. Jankowska, M. Ryś (red.), *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*, Warszawa 2008.

²³ W. Zuziak, J. Mysona Byrska, *Wolność i władza w życiu publicznym*, Kraków 2008.

²⁴ I. Barwicka-Tylek, *Portrety wolności. Studium z historii idei i postmodernizmu „stosowanego”*, Warszawa 2009.

de Tocqueville'a oraz Michela Foucaulta. Również w 2009 r. pod redakcją Marii Szyszkowskiej opublikowano pracę zbiorową noszącą tytuł *Pokój i demokracja*²⁵, której pierwsza z czterech części poświęcona została szeroko rozumianej wolności człowieka. Rok później, w 2010 r. ukazało się jak dotychczas najobszerniejsze opracowanie poświęcone omawianej problematyce – praca zbiorowa zredagowana przez Ewę Kozerską, Piotra Sadowskiego i Andrzeja Szymańskiego pt. *Idea wolności w ujęciu historycznym i prawnym. Wybrane zagadnienia*²⁶. Składa się ona z 38 artykułów naukowych podzielonych na cztery części tematyczne, dlatego czytelnik może zapoznać się z tekstami dotyczącymi zagadnienia wolności zarówno w prawie rzymskim, w historii państwa i prawa, w doktrynach polityczno-prawnych, jak i we współczesnym polskim prawie publicznym i prywatnym. Dla badacza kategorii wolności interesująca może się okazać także książka pod redakcją Leszka Balcerowicza pt. *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*²⁷. Ta zawierająca ponad 1000 stron pozycja składa się z obszernych fragmentów dzieł wybitnych nowożytnych i współczesnych myślicieli, podzielonych na pięć tematycznych części, takich jak: natura ludzka a wizja ustroju, państwo – demokracja – wolność, państwo – własność – rynek, państwo socjalne – społeczeństwo – człowiek oraz liberalizm – antyliberalizm. Praca ta ma charakter *stricte* źródłowy, pomimo że została opatrzona merytorycznym wprowadzeniem.

W roku 2013 wydano cztery pozycje naukowe poświęcone problematyce wolności. Pierwszą z nich jest zbiór tekstów wygłoszonych na studencko-doktoranckiej konferencji „Granice wolności w starożytnej myśli greckiej, rzymskiej i judaistycznej”, która została zorganizowana 18–19 czerwca 2012 r. na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tom nosi tytuł *Granice wolności w starożytnej myśli greckiej* i został zredagowany przez Justynę Biernat i Przemysława Biernata²⁸. Drugą pozycją jest również praca zbiorowa, wydana pod redakcją Marii Szyszkowskiej i Anny Rossmannith, zatytułowana *Nieprzeciętność. Dylemat wolności*²⁹. Zawarte w niej artykuły autorstwa filozofów i prawników powiązane są myślą przewodnią – jak interpretować wolność, aby wyzwolić we wspólnocie politycznej dążność do wielowymiarowego respektowania człowieczeństwa, co ma uchronić przed antyhumanistycznym charakterem

²⁵ M. Szyszkowska (red.), *Pokój i demokracja*, Warszawa 2009.

²⁶ E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański (red.), *Idea wolności w ujęciu historycznym i prawnym. Wybrane zagadnienia*, Toruń 2010.

²⁷ L. Balcerowicz (red.), *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*, Poznań 2012.

²⁸ J. Biernat, P. Biernat (red.), *Granice wolności w starożytnej myśli greckiej*, Kraków 2013.

²⁹ M. Szyszkowska, A. Rossmannith (red.), *Nieprzeciętność. Dylemat wolności*, Warszawa 2013.

współczesnych demokracji, wyrażającym się w powszechnej aprobacie przeciętności. Kolejną pozycję stanowi książka zredagowana przez Leszka Kopciucha – *Współczesne i historyczne konteksty wolności*³⁰, będąca zbiorem wystąpień wygłoszonych na interdyscyplinarnej konferencji naukowej „Konteksty wolności”, zorganizowanej w Lublinie w dniach 21–22 marca 2013 r. przez Lubelskie Towarzystwo Naukowe przy współpracy z Instytutem Filozofii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. O różnorodności tematyki podjętej przez 29 autorów pracy najlepiej świadczy fakt, że reprezentują oni takie dziedziny naukowe jak filozofia, socjologia, historia, pedagogika i teoria literatury. Dla badań nad kategorią wolności istotne znaczenie ma również książka Quentina Skinnera *Wolność przed liberalizmem*, która wprawdzie została napisana w roku 1998, jednak dopiero w 2013 r. ukazała się w języku polskim, opatrzona wstępem Bogdana Szlachty³¹. Podstawowa teza dowodzona przez Skinnera opiera się na założeniu, że współczesna refleksja polityczna została zdominowana przez ideologię liberalną, a w szczególności przez jej późniejszą analizę wolności negatywnej. Dlatego autor *Wolności przed liberalizmem*³² ukazał wcześniejszą i konkurencyjną wobec liberalnej tzw. teorię neorzymską, zgodnie z którą obywatel posiada tylko takie prawa i wolności, jakie są gwarantowane przez prawo pochodzące od państwa legitymizowanego przez wszystkich obywateli.

17

Wśród polskich rozpraw naukowych poświęconych problematyce wolności należy jeszcze wymienić sześć książek opublikowanych stosunkowo niedawno. Pierwszą z nich jest praca zbiorowa pod redakcją Kamila M. Wieczorka zatytułowana *Wolność. Aporie filozoficzne*³³. Składa się ona z sześciu merytorycznie odległych od siebie rozdziałów, poruszających zagadnienie wolności przez kontrast indywidualności, mitologii, społeczeństwa i literatury. Natomiast drugą publikacją jest tom 10 *Wrocławskich Studiów Erazmiańskich – Wolność, równość i własność w prawie i polityce*³⁴. Większość z 26 zamieszczonych w nim artykułów dotyczy pojęcia wolności ujętej w bardzo szerokiej panoramie analizowanego zagadnienia – od rozważań teoretyczno-filozoficznych, historyczno-prawnych, przez doktrynalno-polityczne aż po analizę dogmatyki prawniczej. Na uwagę zasługuje także książka zatytułowana *Kategoria wolności w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej*, której redaktorki – Urszula Zagóra-Jonszta

³⁰ M. Kopciuch (red.), *Współczesne i historyczne konteksty wolności*, Lublin 2013.

³¹ Q. Skinner, *Wolność przed liberalizmem*, tłum. A. Czarnecka, Toruń 2013.

³² B. Szlachta, *Zapoznane dziedzictwo polityczne Zachodu?*, [w:] Q. Skinner, *op. cit.*, s. 13.

³³ K.M. Wieczorek (red.), *Wolność. Aporie filozoficzne*, Siemianowice Śląskie 2015.

³⁴ M. Sadowski, A. Spychalska, K. Sadowa, *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, t. 10: *Wolność, równość i własność w prawie i polityce*, Wrocław 2016.

i Renata Pęciak – postawiły sobie za cel prześledzenie historycznej ewolucji pojęcia wolności ekonomicznej oraz jej możliwej implementacji w postaci liberalnych rozwiązań na płaszczyźnie gospodarczej³⁵. Rozważania zostały zawarte w 6 rozbudowanych rozdziałach poświęconych analizie koncepcji wolności w myśli starożytnej i średniowiecznej, w poglądach merkantylistów i fizjokratów, w ekonomii klasycznej, w poglądach przedstawicieli socjalizmu utopijnego i naukowego, w nauczaniu katolickiej nauki społecznej oraz w niemieckiej myśli historyzmu i ordoliberalizmu. W roku 2017 ukazała się natomiast książka pod redakcją Anety i Zenona Liców nosząca tytuł *Wolność i solidarność w języku i kulturze*, której autorzy poruszyli zagadnienia z zakresu szeroko rozumianej wolności słowa oraz znaczenia tegoż pojęcia w kulturze³⁶. Równie interesującą lekturę stanowi rozprawa Mariana Golki zatytułowana *Paradoksy wolności*, której autor podjął wielopłaszczyznowe rozważania poświęcone problematyce wolności człowieka – poczynawszy od znaczenia i dziejów pojęcia, poprzez analizę warunków umożliwiających funkcjonowanie bądź sprzeciwiających się wolności, aż po zagadnienia dotyczące jej zderzenia z koniecznością³⁷. Najnowszą pozycją, która ukazała się w języku polskim, jest książka pt. *Wolność*, zredagowana przez Henry’ego Hardy’ego, zawierająca wznowione klasyczne eseje Berlina, uzupełnione o mniej znane jego artykuły poświęcone tejże problematyce, jak i o dodatki autobiograficzne³⁸.

W przypadku obcojęzycznej literatury naukowej nie sposób wymienić absolutnie wszystkich pozycji dotyczących analizy pojęcia wolności. Aby jednak wyznaczyć najważniejsze zwroty w badaniach poświęconych temu zagadnieniu, pozwolę sobie przywołać te anglojęzyczne pozycje, które są najczęściej przytaczane i cytowane oraz które zostały opublikowane po 1960 r.³⁹. Pierwszą z nich jest praca pod redakcją Alberta Hunolda zatytułowana *Freedom and Serfdom. An Anthology of Western Thought*, wydana w roku 1961⁴⁰. W założeniu miała ona stanowić obraz refleksji naukowców pochodzących z różnych krajów cywilizacji Zachodu, którzy w obliczu totalitaryzmu charakteryzującego propagandę komunistyczną, pragnęli skupić swoje badania na temacie wolności. W tym samym

³⁵ U. Zagóra-Jonszta, R. Pęciak (red.), *Kategoria wolności w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej*, Katowice 2016.

³⁶ A. Lica, Z. Lica (red.), *Wolność i solidarność w języku i kulturze*, Gdańsk 2017.

³⁷ M. Golka, *Paradoksy wolności*, Warszawa 2017.

³⁸ I. Berlin, *Wolność*, tłum. B. Baran, Warszawa 2017.

³⁹ Dokonany przez mnie wybór cenzusu daty publikacji podyktowany jest pragnieniem ukazania współczesnego dyskursu naukowego poświęconego problematyce wolności, na który decydujący wpływ miały rozważania Isaiaha Berlina dotyczące podziału wolności na pozytywną i negatywną.

⁴⁰ A. Hunold (red.), *Freedom and Serfdom. An Anthology of Western Thought*, Dordrecht 1961.

roku ukazała się także monografia Felixa Oppenheima pt. *Dimensions of Freedom*⁴¹, poświęcona analizie kategorii wolności człowieka w kontekście społecznych relacji władzy zachodzących wewnątrz społeczeństwa pomiędzy jednostkami. Dwa lata później światło dzienne ujrzała książka z zakresu filozofii moralności autorstwa Richarda Mervyna Hare'a – *Freedom and Reason*⁴², poświęcona pogodzeniu domniemanej antynomii pomiędzy wolnością a rozumem. Natomiast w roku 1979 opublikowana została praca zbiorowa pod redakcją Alana Ryana nosząca tytuł *The Idea of Freedom. Essays in Honour of Isaiah Berlin*⁴³. Artykuły w niej zawarte zostały napisane przez wybitnych przedstawicieli filozofii polityki i poświęcone pamięci Berlina. Z kolei w 1980 r. Joel Feinberg wydał zbiór swoich esejów zatytułowany *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty*⁴⁴, wśród których problematyka wolności stanowiła jeden z głównych obiektów badań. Teżoż samego roku opublikowana została rozprawa Lawrence'a Crockera pt. *Positive Liberty. An Essay in Normative Political Philosophy*⁴⁵, w której autor skupił się na analizie pojęcia wolności pozytywnej i negatywnej. Rok później ukazała się książka z zakresu filozofii moralności, autorstwa Lansinga R. Pollocka, zatytułowana *Freedom Principle*⁴⁶. Kolejną monografią poświęconą problematyce wolności jest książka z 1982 r., zredagowana przez Gary'ego Watsona, nosząca tytuł *Free Will*⁴⁷. Wchodzące w jej skład artykuły powiązane są refleksją dotyczącą istniejącej dychotomii pomiędzy wolną wolą a determinizmem. Rok później ukazała się następna obszerna praca zbiorowa wydana pod redakcją Allena Philipisa Griffithsa pt. *Of Liberty*, zawierająca różnorodne teksty związane z szeroko pojętą problematyką wolności⁴⁸.

Dla badacza doktryn politycznych wielce istotna jest lektura książki zredagowanej przez Johna Graya i Zbigniewa Pelczyńskiego *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*⁴⁹. Składa się ona z licznych artykułów poświęconych analizie kategorii wolności w myśli politycznej przedstawicieli Zachodu, od czasów starożytnych aż po współczesność. Należy także zwrócić uwagę na monografię Roberta Younga z 1986 r., zatytułowaną *Personal Autonomy. Beyond Negative and Positive Liberty*⁵⁰, w której autor

⁴¹ F.E. Oppenheim, *Dimensions of Freedom*, New York 1961.

⁴² R.M. Hare, *Freedom and Reason*, Oxford 1963.

⁴³ A. Ryan (red.), *The Idea of Freedom. Essays in Honour of Isaiah Berlin*, Oxford 1979.

⁴⁴ J. Feinberg, *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty*, Princeton 1980.

⁴⁵ L. Crocker, *Positive Liberty. An Essay in Normative Political Philosophy*, Hague 1980.

⁴⁶ L.R. Pollock, *Freedom Principle*, New York 1981.

⁴⁷ G. Watson, *Free Will*, Oxford 1982.

⁴⁸ A.P. Griffiths, *Of Liberty*, Cambridge 1983.

⁴⁹ J. Gray, Z. Pelczyński, *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, London 1984.

⁵⁰ R. Young, *Personal Autonomy. Beyond Negative and Positive Liberty*, London 1986.

udowodniał tezę, że ograniczenie pojmowania ludzkiej wolności jedynie do zakresu wolności negatywnej jest zbyt wąskie, gdyż nie uwzględnia autonomii jednostki. W kolejnym roku ukazały się dwie istotne książki poświęcone problematyce wolności. Pierwszą z nich jest rozprawa Richarda J. Normana *Free and Equal. A Philosophical Examination of Political Values*⁵¹, która została poświęcona badaniu idei wolności i równości jako wartości zakorzenionych w ludzkim doświadczeniu. Drugą jest natomiast praca Richarda E. Flathmana nosząca tytuł *The Philosophy and Politics of Freedom*⁵², zawierająca rozważania dotyczące różnorodności pojmowania pojęcia wolności. Następna praca, którą pragnę przywołać – *A Theory of Freedom* – została wydana już po śmierci autora – Stanleya Isaaca Benna, w 1988 r.⁵³ Stanowi ona opatrzoną wstępem i konkluzjami uporządkowaną kompilację najróżniejszych artykułów Benna dotyczących szeroko pojętego zagadnienia wolności człowieka.

W 1991 r. ukazała się jedna z najważniejszych i najczęściej cytowanych książek poświęconych analizie pojęcia wolności, którą jest *Freedom* Tima Graya⁵⁴. Autor udowodnił w niej, że można wyróżnić aż siedem odmiennych koncepcji wolności, a także poddał analizie różnorodne argumenty oceniające wolność, jej zakres, jak i możliwość agregacji oraz dystrybucji samej wolności. Z kolei rozprawa pt. *Liberty*⁵⁵, wydana pod redakcją Davida Millera w 1991 r., jest zbiorem najważniejszych dwudziestowiecznych esejów z zakresu filozofii politycznej poświęconych kategorii wolności (m.in. autorstwa Berlina, Geralda C. MacCalluma, Friedricha Augusta von Hayeka, Charlesa Taylora i innych). Należy zauważyć, że praca ta w nieznacznie zmienionej formie została powtórnie wydana w 2006 r. pod tytułem *Liberty Reader*⁵⁶.

Powracając jednak do chronologicznej prezentacji naukowych opracowań dotyczących omawianej problematyki, trzeba przywołać książkę Hillela Steinera pt. *An Essays of Rights*⁵⁷, opublikowaną w roku 1994. Wprawdzie praca ta została poświęcona poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, czym jest sprawiedliwość, jednak pierwszy jej rozdział zawiera analizę warunków służących możliwości dokonania osądu, czy jednostka jest wolna podczas dokonywania określonego działania. Powodem przywołania tej rozprawy jest fakt, że Steiner jest autorem licznych artykułów

⁵¹ R.J. Norman, *Free and Equal. A Philosophical Examination of Political Values*, Oxford 1987.

⁵² R.E. Flathman, *The Philosophy and Politics of Freedom*, Chicago 1987.

⁵³ S.A. Benn, *A Theory of Freedom*, Cambridge 1988.

⁵⁴ T. Gray, *Freedom*, New York 1991.

⁵⁵ D. Miller (red.), *Liberty*, Oxford 1991.

⁵⁶ D. Miller (red.), *Liberty Reader*, Edinburgh 2006.

⁵⁷ H. Steiner, *An Essays of Rights*, Oxford 1994.

na temat kategorii wolności i z całą pewnością można zaliczyć go do grona najczęściej cytowanych naukowców badających ową problematykę.

W 1999 r. ukazały się dwie ważne publikacje. Pierwsza z nich – *A Measure of Freedom*⁵⁸ – została napisana przez Iana Cartera, który podjął rozważania nad możliwością ilościowego opisu i definiowania kategorii wolności występującej w różnych koncepcjach filozoficznych. Drugą jest natomiast monografia Samuela Fleischackera zatytułowana *A Third Concept of Liberty. Judgment and Freedom in Kant and Adam Smith*⁵⁹, poświęcona próbie konstrukcji modelu wolności w oparciu o krytyczną analizę berlińskiego podziału na wolność pozytywną i negatywną przy jednoczesnym odwołaniu się pomocniczo do kategorii sądów moralnych (Adam Smith, Immanuel Kant, John Rawls).

W roku 2000 ukazała się rozprawa z zakresu teorii i filozofii prawa – *Legal Reductionism and Freedom*, napisana przez Martina van Heesa⁶⁰. Łącząc prawniczy redukcjonizm z pozytywizmem i nowym instytucjonalizmem, autor argumentował, że prawo można zredukować jedynie do faktów, co w połączeniu z zastosowaną metodologią charakterystyczną dla teorii decyzyjnych pozwoliło mu na dokonanie interdyscyplinarnej analizy wolności regulowanej przez normy prawa pozytywnego. Natomiast w 2001 r. Ian Carter wraz z Mariem Ricciardim zredagowali pracę zbiorową pt. *Freedom, Power and Political Morality*, poświęconą dorobkowi naukowemu Felixa Oppenheimera. Książka w połowie składa się z różnorodnych merytorycznie artykułów dotyczących właśnie problematyki wolności⁶¹. W 2003 r. opublikowano dwie monografie, które wymagają przywołania. Pierwszą z nich jest praca Richarda E. Flathmana nosząca tytuł *Freedom and Its Conditions: Discipline, Autonomy, and Resistance*⁶². Autor, odwołując się do poglądów takich myślicieli jak Michel Foucault, Fryderyk Nietzsche, Michel de Montaigne i Stuart Hampshire, argumentował, że człowiek dążący do wolności, aby pozostać w zgodzie z własną wewnętrzną dyscypliną, musi czasem sprzeciwić się autorytetowi państwa i wystąpić przeciwko przepisom jego prawa, czego doskonałym przykładem może być protest polityczny. Drugą pozycją wydaną w 2003 r. jest książka Matthew H. Kramera zatytułowana *The Quality of Freedom*⁶³. Kra-

⁵⁸ I. Carter, *A Measure of Freedom*, Oxford 1999.

⁵⁹ S. Fleischacker, *A Third Concept of Liberty. Judgment and Freedom in Kant and Adam Smith*, Princeton 1999.

⁶⁰ M. van Hees, *Legal Reductionism and Freedom*, Dordrecht 2000.

⁶¹ I. Carter, M. Ricciardi, *Freedom, Power and Political Morality*, New York 2001.

⁶² R.E. Flathman, *Freedom and Its Conditions: Discipline, Autonomy, and Resistance*, New York 2003.

⁶³ M.H. Kramer, *The Quality of Freedom*, Oxford 2003.

mer, rozpoczynając swoje badania od analizy berlinowskiego podziału na wolność pozytywną i negatywną, dążył do zbudowania modelu, który pozwoliłby na określenie maksymalnie możliwej do zmierzenia wolności człowieka oraz całkowitej wolności występującej w społeczeństwie. Rok później ukazała się monografia autorstwa Mahasweta Chaudhury'ego pt. *Bounds of Freedom. Popper, Liberty and Ecological Rationality*. Jej autor – indyjski uczony – z perspektywy krytycznej wobec racjonalizmu dokonał analizy pojęcia wolności w duchu współczesnego nurtu ekologizmu, odwołując się jednocześnie do myśli politycznej Karla Poppera⁶⁴.

Na szczególną uwagę zasługuje praca zbiorowa nosząca tytuł *Freedom. A Philosophical Anthology*, zredagowana przez trzech czołowych badaczy kategorii wolności – Iana Cartera, Matthew H. Kramera i Hillela Steinera⁶⁵. Jest to obszerna antologia licząca 500 stron, składająca się aż z 86 artykułów podzielonych merytorycznie na dziewięć rozdziałów dotyczących: podziału na wolność pozytywną i negatywną, stosunku wolności do arbitralnej władzy publicznej, swobody myśli, moralności, przymusu, autonomii, umiejętności i ekonomicznej nierówności, stosunku liberalizmu do wartości, jaką jest sama wolność, oraz do możliwości mierzenia zakresu wolności. Zawarte w książce teksty zaliczyć można merytorycznie do filozofii politycznej oraz doktryn polityczno-prawnych. Co ciekawe, oprócz artykułów *stricto* naukowych, praca ta zawiera również liczne przedruki fragmentów dzieł wybitnych myślicieli, którzy pisali na temat wolności, przykładowo takich jak: Niccolò Machiavelli, Tomasz Hobbes, John Locke, John Stuart Mill, Isaiah Berlin, Robert Nozick. Inną zbiorową pracą poświęconą przekrojowemu ukazaniu spektrum zagadnień dotyczących wolności człowieka jest książka *Freedom. Reassessments and Rephrasings*, wydana w 2008 r. pod redakcją Jose V. Cipruta⁶⁶. Tematyczny przekrój artykułów składających się na ową książkę jest bardzo szeroki i interdyscyplinarny, gdyż stanowi ona pokłosie serii seminariów, które odbyły się na Uniwersytecie Pensylwanii (*Penn*) w Filadelfii.

Warto również wspomnieć o pracy Johna Graya *The Soul of the Marionette. A Shoret Enquiry into Human Freedom*, będącej wprawdzie raczej filozoficznym esejem niż rozprawą naukową⁶⁷. Jej autor – jeden z bardziej znanych współczesnych angielskich myślicieli politycznych – przedstawił własną wizję natury ludzkiej wolności. Stwierdził, że wiara w wyzwalałą moc wiedzy jest największą iluzją dzisiejszej ludzkości, tak samo jak

⁶⁴ M. Chaudhury, *Bounds of Freedom. Popper, Liberty and Ecological Rationality*, Amsterdam 2004.

⁶⁵ I. Carter, M.H. Kramer, H. Steiner, *Freedom. A Philosophical Anthology*, Oxford 2007.

⁶⁶ J.V. Ciprut, *Freedom. Reassessments and Rephrasings*, Cambridge 2008.

⁶⁷ J. Gray, *The Soul of the Marionette. A Shoret Enquiry into Human Freedom*, London 2015.

niegdyś dla Sokratesa i przedstawicieli gnostycyzmu charakterystyczne było przekonanie, że wolność można osiągnąć jedynie dzięki zdobyciu specjalnej wiedzy. Wynika z tego, że człowiek, aby móc się cieszyć ludzką wolnością, powinien zaakceptować swoją ułomną – nieświadomą wszelkich praw wszechświata – naturę, ponieważ: „Nie chcąc wznieść się do niebios, mogą znaleźć wolność w upadku na ziemię”⁶⁸.

Ostatnią monografią, jaką pragnę przywołać, jest książka z 2016 r. autorstwa Michaela McKenna i Derka Perebooma, nosząca tytuł *Free Will. A Contemporary Introduction*⁶⁹. Stanowi ona usystematyzowany przewodnik poświęcony filozoficznemu zagadnieniu wolnej woli, adresowany do studentów filozofii kończących wyższe studia, stąd też ma ona bardziej charakter dydaktyczny aniżeli naukowy.

Bogactwo przywołanej powyżej literatury wskazuje jednoznacznie na interdyscyplinarną specyfikę przedmiotu badań. Każda z dyscyplin humanistycznych, jak i społecznych postrzega kategorię wolności z zupełnie odmiennej i właściwej sobie perspektywy. Umiejętne operowanie różnorodną argumentacją w celu uzasadnienia własnej tezy badawczej stanowi zatem nie tylko o kunszcie warsztatu metodologicznego autora, ale również wydaje się być niezbędnym fundamentem pozwalającym na głębokie i kompleksowe zrozumienie tego, co kryje się pod ideą wolności.

Bibliografia

- Balcerowicz L. (red.), *Odkrywając wolność. Przeciw zniewoleniu umysłów*, Poznań 2012.
- Barwicka-Tylek I., *Portrety wolności. Studium z historii idei i postmodernizmu „stosowanego”*, Warszawa 2009.
- Benn S.A., *A Theory of Freedom*, Cambridge 1988.
- Berlin I., *Cztery eseje o wolności*, tłum. H. Bartoszewicz i in., Warszawa 1994.
- Berlin I., *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, oprac. J. Jedlicki, tłum. H. Bartoszewicz, Warszawa 1991.
- Berlin I., *Four Essays on Liberty*, Oxford 1969.
- Berlin I., *Wolność*, tłum. B. Baran, Warszawa 2017.
- Biernat J., Biernat P. (red.), *Granice wolności w starożytnej myśli greckiej*, Kraków 2013.
- Carter I., *A Measure of Freedom*, Oxford 1999.
- Carter I., Kramer M.H., Steiner H., *Freedom. A Philosophical Anthology*, Oxford 2007.
- Carter I., Ricciardi M., *Freedom, Power and Political Morality*, New York 2001.
- Chaudhury M., *Bounds of Freedom. Popper, Liberty and Ecological Rationality*, Amsterdam 2004.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 166.

⁶⁹ M. McKenn, D. Pereboom, *Free Will. A Contemporary Introduction*, New York 2016.

- Ciprut J.V., *Freedom. Reassessments and Rephrasings*, Cambridge 2008.
- Crocker L., *Positive Liberty. An Essay in Normative Political Philosophy*, Hague 1980.
- Czarnecki Z.J. (red.), *Studia nad ideą wolności*, Lublin 1995.
- Drużkowski M., Sokół K. (red.), *Antynomie wolności*, Warszawa 1966.
- Feinberg J., *Rights, Justice, and the Bounds of Liberty*, Princeton 1980.
- Flathman R.E., *Freedom and Its Conditions: Discipline, Autonomy, and Resistance*, New York 2003.
- Flathman R.E., *The Philosophy and Politics of Freedom*, Chicago 1987.
- Fleischacker S., *A Third Concept of Liberty. Judgment and Freedom in Kant and Adam Smith*, Princeton 1999.
- Golka M., *Paradoksy wolności*, Warszawa 2017.
- Gray J., *The Soul of the Marionette. A Shoret Enquiry into Human Freedom*, London 2015.
- Gray J., Pelczyński Z., *Conceptions of Liberty in Political Philosophy*, London 1984.
- Gray T., *Freedom*, New York 1991.
- Griffiths A.P., *Of Liberty*, Cambridge 1983.
- Grimaldi N., *Dylematy wolności*, tłum. A. Graboń, Kraków 2007.
- Grześkowiak-Krwawicz A., Zatorska I. (red.), *Freedom: Heritage of the Past or an Idea of Enlightenment?*, Kraków 2003.
- Hare R.M., *Freedom and Reason*, Oxford 1963.
- Hees M. van, *Legal Reductionism and Freedom*, Dordrecht 2000.
- Hrebenda A., Kaute W. (red.), *Człowiek, jego wolność i prawa a polityka*, Katowice 2002.
- Hunold A. (red.), *Freedom and Serfdom. An Anthology of Western Thought*, Dordrecht 1961.
- Jankowska M., Ryś M. (red.), *W trosce o wewnętrzną wolność osoby*, Warszawa 2008.
- Kloczkowski J. (red.), *Wolność i jej granice. Polskie dylematy*, Kraków 2007.
- Kłos J., *Wolność, indywidualizm, postęp. Liberalizm konserwatywny wobec nowoczesności*, Lublin 2007.
- Kopciuch M. (red.), *Współczesne i historyczne konteksty wolności*, Lublin 2013.
- Kozerska E., Sadowski P., Szymański A. (red.), *Idea wolności w ujęciu historycznym i prawnym. Wybrane zagadnienia*, Toruń 2010.
- Kramer M.H., *The Quality of Freedom*, Oxford 2003.
- Krapiec M.A., *Ludzka wolność i jej granice*, Lublin 2008.
- Legutko R., *Traktat o wolności*, Gdańsk 2007.
- Lica A., Lica Z. (red.), *Wolność i solidarność w języku i kulturze*, Gdańsk 2017.
- McKenn M., Pereboom D., *Free Will. A Contemporary Introduction*, New York 2016.
- Miller D. (red.), *Liberty*, Oxford 1991.
- Miller D. (red.), *Liberty Reader*, Edinburgh 2006.
- Norman R.J., *Free and Equal. A Philosophical Examination of Political Values*, Oxford 1987.
- Oppenheim F.E., *Dimensions of Freedom*, New York 1961.
- Orlik P., *Wolność. Szkice i studia*, Poznań 2007.
- Paluch M., *Spór o rozumienie wolności*, Rzym 2000.
- Polanowska-Sygulska B., *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998.
- Pollock L.R., *Freedom Principle*, New York 1981.
- Rau Z., *Zapomniana wolność. W poszukiwaniu historycznych podstaw liberalizmu*, Warszawa 2008.

- Reut M. (red.), *Dylematy wolności*, Wrocław 2001.
- Reut M. (red.), *Wobec wolności*, Wrocław 1997.
- Rosnerowa H., *Dylematy pojęcia wolności. Próba wprowadzenia analitycznego*, Warszawa 1993.
- Ryan A. (red.), *The Idea of Freedom. Essays in Honour of Isaiah Berlin*, Oxford 1979.
- Sadowski M., Spychalska A., Sadowa K., *Wrocławskie Studia Erazmiańskie*, t. 10: *Wolność, równość i własność w prawie i polityce*, Wrocław 2016.
- Skinner Q., *Wolność przed liberalizmem*, tłum. A. Czarnecka, Toruń 2013.
- Steiner H., *An Essays of Rights*, Oxford 1994.
- Szlachta B., *Zapoznane dziedzictwo polityczne Zachodu?*, [w:] Q. Skinner, *Wolność przed liberalizmem*, tłum. A. Czarnecka, Toruń 2013.
- Szulakiewicz M., Karpus Z. (red.), *Wolność w epoce poszukiwań*, Toruń 2007.
- Szyszkowska M. (red.), *Pokój i demokracja*, Warszawa 2009.
- Szyszkowska M., Rossmann A. (red.), *Nieprzeciętność. Dylemat wolności*, Warszawa 2013.
- Watson G., *Free Will*, Oxford 1982.
- Wieczorek K.M. (red.), *Wolność. Aporie filozoficzne*, Siemianowice Śląskie 2015.
- Young R., *Personal Autonomy. Beyond Negative and Positive Liberty*, London 1986.
- Zagóra-Jonszta U., Pęciak R. (red.), *Kategoria wolności w ujęciu wybranych kierunków myśli ekonomicznej*, Katowice 2016.
- Zdybel J., *Miedzy wolnością a powinnością. Filozofia polityczna Isaiaha Berlina i Alasdaira MacIntyre'a*, Lublin 2005.
- Zdybicka Z. J., Herbut J., Maryniarczyk A., Łyskawka A., Szutta N. (red.), *Wolność we współczesnej kulturze*, Lublin 1997.
- Zuziak W., Mysona Byrska J., *Wolność i władza w życiu publicznym*, Kraków 2008.